

redakcja

Anetta Buras-Marciniak

Islam i muzułmanie w kulturze, literaturze i językach Słowian Południowych



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

Marek M. Dziekan

Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki
Uniwersytet Łódzki

<http://dx.doi.org/10.18778/8088-249-2.02>

Z DZIEJÓW LITERATURY *ALHAMIJADO* NA BAŁKANACH: ABDULVEHAB ILHAMIJA (1773–1821)

Wprowadzenie

Islam i związany z nim swego rodzaju kult języka i pisma arabskiego zaowocował na obszarach zislamizowanych w różnych okresach dziejów cywilizacji arabsko-muzułmańskiej piśmiennictwem w wielu językach, zapisywanym w alfabecie języka Koranu. Dla piśmiennictwa niearabskiego zapisywanego alfabetem arabskim funkcjonuje w nauce określenie *aljamiado* wywodzące się od arabskiego słowa *al-‘ağamiyya*, ‘obca’ (od: *al-luğa al-‘ağamiyya*, ‘język obcy’). Początkowo było stosowane tylko do języków i dialektów romańskich na Półwyspie Pirenejskim (kastylijski, aragoński, kataloński, galicyjski, portugalski, także ladino), z czasem jednak rozszerzono jego używanie także w stosunku do innych języków, głównie na Bałkanach (serbski, chorwacki, bośniacki, albański). W piśmie tym znane są także teksty w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Można obecnie dostrzec wśród badaczy tendencję do poszerzania znaczenia *aljamiado* do wszystkich języków poza arabskim, które używają pisma opartego na arabskim [Lévi Provençal 2001; Hegyi 1979: 262; Casassas Canals 2010: 2].

Południowosłowiańskie piśmiennictwo *alhamijado* (także: *aljamiado* oraz *adżamijska književnost*) zapisywane było alfabetem nazywanym *arebica* (także: *arabica*). O rozwoju tego piśmiennictwa, będącego poważnym zjawiskiem kulturowo-literackim, można mówić właściwie od pierwszej połowy XVII w., ale za pierwsze zachowane teksty napisane w *arebicy* uważa się dwa krótkie rękopisy, stanowiące rodzaj materiałów do nauki języków, datowane na 1512 r. Z kolei najstarszy zachowany tekst literacki w *alhamijado* to *Chirvat türkisi*, po chorwacku i bośniacku *Hrvatska pjesma* albo *Hrvatska turčija* z 1588/1589 r. [szerzej por. Dziekan 2015b: 199–212, tam obszernie dane bibliograficzne].

Do najwybitniejszych przedstawicieli literatury *alhamijado* na Bałkanach należą m.in. Muhamed Hevai Uskufi (1601 – po 1651) [por. Dziekan 2015a: 255–279], Abdurrahman Sirrija (1775–1847) i Abdulvehab Ilhamija (1773–1821), bohater niniejszego opracowania.

1. Życie i twórczość Abdulvehaba Ilhamiji

1.1. Życie

Abdulvehab Ibn Abdulvehab Ilhamija Žepčevi (Žepčak) [Nametak 1981: 21–22] urodził się w 1773 r. w mieście Žepče niedaleko Fojnicy, około 120 km od Sarajewa. Ilhamija to jego przydomek mistyczny (od arabskiego *ilham*) oznaczający „natchniony”. Był poetą, teologiem i mistykiem. O jego życiu niewiele wiadomo [w niniejszym artykule korzystam przede wszystkim z opracowań: Dobrača 1974: 41–69; Ždralović 1978: 127–144; Hadžijamaković 1978: 85–92; Memija 2005: 199–207; Popovic 2010: 15–16; Ljubović, Aruči 2000: 101–102]¹ – najwięcej wywnioskować można ze wzmianek w jego własnych dziełach, podobnie, jak to jest w przypadku Muhameda Hevai’ego Uskufiego. Rok narodzin podaje pisarz w turekojęzycznym traktacie *Tuhfetu-l-musallin ve zubdetu-l-hašiin*, o którym jeszcze będzie mowa. W jednym z wierszy po bośniacku pisze, że nie miał matki i nie pamiętał ojca:

Majke nemam, a pèdera pamtim,
Što sam fàkir i sirota ne velim. [Nametak 1981: 152]

Nauki pobierał w rodzinnym mieście, które nie było ważnym ośrodkiem naukowym, a po raz pierwszy pojawia się w zapisach historycznych w 1458 r. W XVIII w. funkcjonował tam mekteb (szkółka koraniczna) i medresa przy meczecie Ferhadija (Ferhadije džamija), najstarszym w mieście, zbudowanym w 1568 r., ówczesnie jednym z czterech działających w Žepcach. Jego nauczycielem był tam prawdopodobnie niejaki Karahodža Hadžicerimović. Z zakresu teologii i prawa islamu, a także języków tureckiego i arabskiego pobierał nauki w Tješnju u Abdullaha Čankariego el-Ansarięo. Zachował się dyplom (tzw. *idžaza*, *idžazentame*), jaki wystawił Ilhamiji ten nauczyciel, opublikowana przez Muhameda Ždralovicia, opisujący dokładnie studiowane tematy [Ždralović 1978].

Odrębnym zagadnieniem są studia mistyczne. Ilhamija związany był z bractwem sufickim nakszbandijja [na temat bractwa por. Danecki 2007: 410–411; Schimmel 2000: 84–85; Trimingham 1971: 62–65, 92–96; Algar, Nizami 2001]. Bractwo to było (i jest) bardzo rozpowszechnione na Bałkanach, gdzie funkcjonuje od XV w. Najważniejszymi ośrodkami nakszbandijji w Bośni były Sarajewo i Fojnica, ważną rolę odgrywała też tekke w Oglavku, związana z postacią Abdurrahmana Sirriji (1775–1847) [Nametak 1981: 22–23]. Jego eponimem jest Baha

¹ Tylko Popovic podaje nieco inne nazwisko poety: ‘Abd al-Wahhāb b. Abū al-Wahhāb. Pierwszej edycji wybranych utworów Ilhamiji dokonali Ćorović i Kemura 1912.

ad-Din Muhammad ze środkowoazjatyckiej Buchary o przydomku „Nakszbandi”, czyli „Snycerz”. Cechą charakterystyczną bractwa jest ściśle przywiązanie do sunnickiego odłamu islamu, odrzucanie demonstracyjnych przejawów pobożności i w związku z tym ciche odmawianie modlitwy (tzw. *zikru*) oraz szacunek dla pracy fizycznej. Podobnie jak w innych bractwach, także i tu istotną rolę odgrywa związek duchowy pomiędzy mistrzem i uczniem. Jako symbolu nakszbandijja używa często serca z wpisanym w nie słowa „Allah”, ale istnieją też inne.

Uważa się, że nauczycielem sufizmu był dla Ilhamiji słynny Abdurahman Sirrija, działający w Fojnicy, a później w Oglavku. Jeszcze na samym początku lat 70. ubiegłego wieku uważano, że Sirrija urodził się w 1785 r., ale wkrótce nowe odkrycia wskazały, że był to rok 1775, co uprawdopodobniło ten tradycyjny przekaz [Hadžijamaković 1978: 13]. Innym jego mistrzem mógł być także Husein-baba Zukić. Wydaje się przy tym, że mając dobre podstawy wiedzy o islamie ze szkół w Žepčach i Tješnjju, sam intensywnie zgłębiał mistyczne nauki, o czym świadczyć może wspomniane dzieło *Tuhfetu-l-musallin*.

Ilhamija odgrywał istotną rolę wśród słowiańskich wyznawców islamu swoich czasów, czczony jako wybitny szajch, zyskując sobie miano Ilhami-baba, co przysługuje wybitnym postaciom z kręgów mistycznych.

Abdulvehab Ilhamija jest autorem wierszy i utworów prozatorskich, w tym traktatów religijnych pisanych po bośniacku, turecku i arabsku. Częściowo twórczość Ilhamiji, szczególnie poezję w języku bośniackim, ukształtowała trudna sytuacja społeczno-polityczna na Bałkanach na przełomie XVIII–XIX w. Państwo osmańskie przeżywało ostry kryzys. Z Zachodu zaczynały docierać echa ruchów oświeceniowych, a Osmanie usiłowali przynajmniej w pewnym stopniu na nie odpowiadać, ale nie widać było pozytywnych efektów tych działań w Bośni, leżącej daleko od Stambułu, w dodatku będącej obszarem granicznym. Warstwy rządzące opierały się reformom, które ograniczały ich przywileje, kraj nękany był wojnami i epidemiami. Wraz z upadkiem politycznym i ekonomicznym nastąpił upadek poziomu nauczania, co odpowiadało rządzącym, bo nad niewykształconym ludem łatwiej się panuje. Kraj pogrążał się w chaosie. Poeta był krytycznie nastawiony do aktualnych rządów. Szczególne znaczenie w jego życiu miał opór wobec działań osmańskiego paszy Dželaluddina Alego (Dželel-paša), który sprawował funkcję namiestnika Bośni w latach 1819–1822. To przeciwko jego działaniom skierowane były niektóre z utworów Ilhamiji tworzonych w języku bośniackim (nie ma praktycznie tej krytyki w wierszach turekojęzycznych). Tradycja wiąże z nimi śmierć poety. Wieść głosi, że Ilhamija został niespodziewanie wezwany przez paszę do Travnika, a ten zażądał od niego, żeby wyrzekł się swoich krytycznych wobec władzy wierszy. Kiedy odmówił, został skazany na śmierć i stracony. Przekaz ten nie jest jednak pewny, nie ma bowiem na ten temat żadnych zachowanych dokumentów. Wedle tradycji chodziło przede wszystkim o dwa utwory: *Čudan zeman nastade* (por. niżej) oraz *De li ti je Halil Paša* [Ferhatović 2013; tekst utworu w: Hadžijamaković 1978: 77]. W Travniku, do

1959 r. znajdowała się jego oryginalna *türbe* w okolicy dworca kolejowego i szpitala. Obecnie, po przebudowie tej części miasta, przeniesiona została na ulicę Potur-mahala, gdzie funkcjonuje po dziś dzień. Śmierć Abdulvehaba oplakiwali nie tylko zwykli ludzie, znalazła ona odzwierciedlenie także w literaturze polityczno-religijnej tamtych czasów, zarówno w języku tureckim, jak i bośniackim. Do najsłynniejszych należy elegia napisana po turecku przez szejcha Arifa Sidkiego Kurta, który w tym czasie przewodził nakszbandytom w Bośni. Na kamieniu nagrobnym Ilhamiji poeta nazwany został hadżdżim, co może sugerować, że odbył pielgrzymkę do Mekki, ale biorąc pod uwagę, że określenie hadżdżi funkcjonuje w świecie islamu także jako tytuł wyrażający szacunek dla starszych ludzi, nie można tego, moim zdaniem, uznać za pewnik, tym bardziej, że nic tego nie potwierdza – nawet sam pisarz w jakimkolwiek swoim utworze.

Sam Dżalaluddin Ali Pasza zmarł nagle, co ludzie przypisywali kłątwie Ilhamiji.

1.2. Poezja

Utwory poetyckie pisał Ilhamija po bośniacku (sam tak nazywał swój język), turecku i arabsku. Jego dywan zachował się w rozmaitych rękopisach, w niektórych przypadkach autorstwo nie jest pewne, jak choćby w przypadku utworu uznawanego przez wielu badaczy z jeden z najważniejszych w dorobku Adbulvehaba, tj. *Nasihāt*, czyli „Rady”, które np. A. Nametak w swojej chrestomatii uważa za anonimowe. Sporo szczegółów odnoszących się do zawartości dywanu Ilhamiji w języku bośniackim podaje Alen Kalajdzija w artykule *Zapadnoštokavski jezički elementi u djelu Abdulvehaba Ilhamije* [Kalajdzija 2007: 267–268].

Pomijając szczegółowe rozważania tekstologiczne, które nie są tu najistotniejsze, można podsumować, że zbiór poezji Ilhamiji obejmuje kilkanaście wierszy po bośniacku (Hadžijamaković zidentyfikował 18), około 50 po turecku i 4 po arabsku. Utwory bośniackie mają charakter na poły religijny, na poły zaś polityczno-społeczny i etyczno-dydaktyczny. Zawierają sporo wskazówek, jak żyć i jak należy trzymać się drogi wskazywanej przez prawo muzułmańskie. Znaleźć jednak wśród nich można jednak także typowe modlitwy sufickie. Utwory tureckie i arabskie w zdecydowanej większości mają charakter mistyczny, niejednokrotnie przybierają charakter litanii modlitewnej – to wyraźnie odróżnia od siebie te dwa działy jego poezji. Mistyczna twórczość poetycka Ilhamiji wskazuje na jego doskonałą znajomość arabskojęzycznej filozofii sufickiej, przede wszystkim Al-Ghazalego (zm. 1111) i Ibn al-Arabiego (zm. 1240) [Dizdarević 2011; o arabskich filozofach por. Corbin 2005: 160–165, 252–255] nie są mu też obce idee Maulany Dżalaluddina Rumiego [Corbin 2005: 259–262], twórcy bractwa maulawijja („derwiszów tańczących”).

Istotnym tematem twórczości poetyckiej Bośniaka jest także konieczność nauki – wezwanie do edukacji jest częstym motywem jego wierszy (*Hajde, sinak, te uči*) [Hadžijamaković 1978: 77], podobnie jak posłuszeństwo rodzicom i swojemu

szajchowi (w bractwie sufickim). Niezwykle istotne są także wzmianki na temat tolerancji religijnej, co bez wątpienia ma związki z mistycyzmem i pojmowaniem świata przez Ilhamiję. Temat ten jednak najwyraźniej przejawia się w *Tuhfetu-l-musallin*.

Poniżej jako przykład poezji *alhamijado* przytaczam przekład najpopularniejszej, 13–zwrotkowej wersji wiersza *Čudan zeman nastade*². Funkcjonuje on powszechnie w takim właśnie kształcie, choć Abdurahman Nametak włącza do swej antologii dłuższy i bogatszy w znaczenia społeczno-polityczne tekst, obejmujący 25 strof, mający także odmienny kształt formalny. O ile w przytaczanej wersji strofy 1–11 kończą się wersem „Šta se hoće zaboga”, w wersji Nametaka nie ma żadnej regularności w tym względzie. Od strony formalnej zatem wersja poniższa przypomina *ilahije* – „wiersze boże” tureckich i bałkańskich mistyków, wywodzące się z gatunku ludowej liryki tureckiej *türkü*. Jedna z form *türkü* miała właśnie taki regularny kształt. Pozostaje jednak kwestia metrum – w utworze Ilhamiji ma on, podobnie jak typowe *ilahije*, 7 sylab (tak jest w przypadku większości jego bośniackich utworów), podczas gdy formy ludowe miały ich 8 lub 11 [Płaskowicka-Rymkiewicz i in. 1971: 289–291 (*türkü*), 331 (*ilâhi*); Ambros 2001; Boratay 2001]. Jest to zatem wiersz o charakterze mieszanym, trudny do jednoznacznego zakwalifikowania, o rymie aaab, ccbb, dddb itd. Być może dlatego często utwór ten jest określany jako *kaside*, choć nie wykazuje jednoznacznych cech ani kasydy arabskiej, tureckiej czy perskiej, ani też tego, co nazywane jest *kaside* w genologii bałkańskiej literatury *alhamijado*.

[1]

Dziwny czas nastał,
świat ogarnęło zło,
podniósł głowę wróg religii,
cóż to będzie, na Boga?

[2]

Siły już zbraknie człowiekowi,
wokół panuje podłość,
nie ma już dobrych ludzi,
cóż to będzie, na Boga?

[3]

Za nic mają Księgi słowa,
nie czekają odpowiedzi,
nie myślą o Dniu Ostatnim,
cóż to będzie, na Boga?

² Na podstawie: Hadžijamaković 1978: 70–72, zmianę wprowadziłem jedynie w 12. strofie. We wszystkich dostępnych źródłach uwzględniających tę właśnie wersję strofa kończy się: „Teška muka zaboga”.

[4]

Wokół tylko cierpienie,
Turcy hańbią nasze ziemie,
wokół głosy obłudników,
cóż to będzie, na Boga?

[5]

Turek bojowo działa,
krzywda zamiast sprawiedliwości,
sprawiedliwości już nie ma,
cóż to będzie, na Boga?

[6]

Alimowie dziwnie mówią,
nie chcą dla nas zrobić nic,
kłamstwo tylko od nich idzie,
cóż to będzie na Boga!

[7]

Nie uczą się i nie pracują,
sami siebie tylko męczą,
lekceważąc wszystkie prawa,
cóż to będzie, na Boga?

[8]

Widać, że nic nie wiedzą,
sami siebie czynią świętymi,
udając jakąś wiedzę,
cóż to będzie, na Boga?

[9]

Teraz mamy kraj alimów,
za cóż im dziękować –
wciąż gną tylko nasze karki,
cóż to będzie, na Boga?

[10]

Kiedy spojrzysz na strój jego,
dasz mu smakołyk ze stołu –
choć nie nauczy, to weźmie wiele,
cóż to będzie, na Boga?

[11]

Cóż jest lepszego niż być imamem,
powiedz: to szczyt szczytów,
dumny jak szajch al-islam,
cóż to będzie, na Boga?

[12]

Rządzą wezyrowie i prawnicy,
władcy i paszowie,
zdrajcy i oszuści,
wielkie męki, na Boga!³

[13]

Pasza ma tu swoich ludzi,
którzy służą mu bez granic,
gdzież znajdziesz ich więcej?
Nikt nie wie, na Boga!

Przekład, z oczywistych względów, nie oddaje pewnej istotnej cechy języka bośniackich tekstów Ilhamiji, tj. ogromnej liczby wyrazów orientalnych, wywodzących się z arabskiego, perskiego i tureckiego, co widać choćby w incipicie, który funkcjonuje jako tytuł utworu (tur./arab. *zeman* jako „czas”). Nie chodzi przy tym o zapożyczenia, które funkcjonują także w wielu innych językach, odnoszące się do ogólnej terminologii muzułmańskiej, czyli np. imam czy alim (ulem).

Przykładem trzecia strofa powyższego utworu:

Ne gledaju u ćitab,
Ne uzimlju hič džavap
Niti misle na hesab.
Šta se hoće zaboga? [Hadžijamaković 1978: 70]

Z kolei utwór *Ja upitam svog Jasina* („Pytam swojego Ja Sina”)⁴ jest w zasadzie bośniacko-arabski. Kończy się tak:

Jer Ilhamija vrlo plače, jer ne bude kun fe jekūn,
On mi veli ne čudi se, ve ilejhi turdže’un [Hadžijamaković 1978: 61]
Bo Ilhamija bardzo płacze, bo nie będzie kun fa-jakun [stań i staje się]⁵
Powiedział do mnie: nie zdziw się, wa-ilajhi tardža’un [do Niego powracamy]⁶

³ Zmiana wg Ćolivić, Kemura 1912 i innych źródeł.

⁴ *Ja Sin* to 36 sura Koranu, stosowana jako modlitwa pogrzebowa.

⁵ Cytat z 40. wersetu sury XVI *Pszczoly*: „Jeśli chcemy jakiegokolwiek rzeczy, to wystarczy jedno Nasze słowo: «Bądź!» i ona się staje”, tłum. J. Bielawski [Bielawski 1986].

⁶ Cytat z 83. wersetu XXXVI sury *Ja Sin*: „Chwała niech będzie Temu, w którego ręki jest władza królewska nad każdą rzeczą! Do Niego będziecie sprowadzeni!”, tłum. J. Bielawski [Bielawski 1986].

Taki układ mają wszystkie dwuwiersowe strofy⁷ tego wiersza, który jest napisany w konwencji dość często spotykanej w bośniackim *alhamijado* – rozmowy z surą koraniczną. Ponieważ jest to ostatni wers wiersza, pojawia się tu także tzw. *tachallus*, czyli imię/nazwisko autora, co potwierdza, kto napisał utwór. To zasada znana głównie z poezji perskiej i tureckiej, często stosowana przez Ilhamię.

Typowym przykładem mistycznego wiersza-modlitwy w języku arabskim może być taki utwór (fragm.):

O, Panie, stale płaczę nad sercem
 Umrę dla Ciebie i zniknę.
 Ty, którego wspominam, do którego zanoszę modlitwę,
 Trwam Twoim istnieniem, po czym znikam.
 O, Bliski, jestem coraz bliżej Ciebie,
 Panie mój, rozjaśnij me życie i ukaż swą miłość.
 O, Dobrotliwy Panie, tęsknię za Tobą,
 Najmiłościwszy, spójrz łaskawie na moje prośby!

[przekład wg faksymile rękopisu w: Hadżijamaković 1978: 62; przekład bośniacki Hadżijamaković 1978: 157].

1.3. Proza religijna

Najsłynniejszym utworem religijnym pisarza w języku bośniackim jest *Kitab bosni ilm hal* („Bośniacka księga zasad [religijnych]”) [Kemura 1975; *Bosnian* 2011], czyli rodzaj mużulmańskiej „książeczki do nabożeństwa” i katechizmu w jednym. Jest to popularne dziełko, które ukazało się już po śmierci autora i przez dziesiątki lat funkcjonowało w odpisach wśród ludności mużulmańskiej Bośni. Obejmuje ono podstawowe zasady islamu opisane w 54 punktach. Jeszcze w XX w. wśród Tatarów polsko-litewskich funkcjonował jakiś bośniacki *ilmihal*⁸, być może właśnie ten Ilhamiji, nie udało mi się jednak dotrzeć do żadnego egzemplarza tej książeczki.

Poważniejszy charakter ma nieco większy, choć również niezbyt obszerny, utwór *Tuhfetu-l-musallin ve zubdetu-l-hašiin* („Dar dla modlących się i przywilej dla tych, którzy kłaniają się Bogu”), napisany w języku tureckim (dokładny opis dzieła por. Dobrača 1974: 57–69). Nie należy on już do kategorii bośniackiej *alhamijado*, na której koncentruję się w niniejszym opracowaniu, warto jednak

⁷ W rzeczywistości, wobec braku dostępu do oryginalnego zapisu w arebicy, nie jestem w stanie stwierdzić, czy mamy do czynienia ze strofami, czy dwudzielnymi wersami, jak w arabskiej czy perskiej kasydzie.

⁸ Informację tę zawdzięczam dr. Arturowi Konopackiemu z Uniwersytetu w Białymstoku.

poświęcić mu kilka słów. Jak pisze Kasim Dobrača, język utworu to nie jest literacki język turecki. Tekst sprawia wrażenie, jakby został napisany po bośniacku, a następnie przełożony na turecki – badacz określa go jako „bośniacko-turecki” – tekst kogoś, kto myśli w swoim języku, a pisze w obcym.

Praca podzielona jest na kilka części (ponieważ nie mam dostępu do oryginału, opis na podstawie Dobrača 1974 i Hadžijamaković 1978: 27–33): „Wstęp” (*Mukaddima*), trzy rozdziały (*Bab*), „Zakończenie” (*Hatima*), „Zalecenia” (*Vesaja*) i „Dodatki do zaleceń” (*Zejli vesaja*). Napisał ją Ilhamija w miesiącu *muharrem* 1216 r. (maj 1801 r.), o czym świadczy zapis w kolofonie, gdzie autor wymienia także imiona swoich synów: Muhameda, Emina i Halila. Utwór znacznie różni się od innych podobnych dzieł tego typu. Autor nie tylko opisuje poszczególne obowiązki muzułmanina i sposób ich wykonywania, ale wyjaśnia również ich religijne i moralno-etyczne znaczenie. Bierze pod uwagę biologiczną i psychologiczną naturę człowieka, kiedy mówi o jego skłonności do grzechu. Odnosi się w tym zakresie do wiedzy zaczerpniętej ze starożytnej filozofii greckiej oraz do sufizmu. Wiele kwestii omawianych jest nie tylko teoretycznie, ale także w odniesieniu do czasów, w których żył autor i jego odbiorcy. We wstępie wyraźnie wskazuje, że napisał to dzieło dla swoich uczniów i przyjaciół. Ma przy tym nadzieję, że pobudzi ich ono do głębszej refleksji. W niektórych momentach przechodzi autor na język bośniacki.

Wstęp poświęcony jest głównie modlitwie i zasadom jej odprawiania. Pojawia się także dość szeroki opis podróży Proroka z Mekki do Jerozolimy i stamtąd do nieba (*Al-Isra* i *Al-Miradž*). Z tym wydarzeniem mitologia muzułmańska wiąże m.in. ustanowienie 5 modlitw w ciągu dnia. Dalej, w pierwszym rozdziale, Ilhamija poświęca dużo miejsca naturze człowieka, który traktowany jest przez niego jako mikrokosmos, będący odzwierciedleniem mikrokosmosu. Także w tym rozdziale wskazuje jednoznacznie na swoje poglądy dotyczące innowierców, których traktuje, opierając się na wersetach koranicznych, jako równych muzułmanom ludzi. Rozdział drugi poświęcony został pożytkom płynącym z modlitwy (*namaz*), zaś trzeci – skutkom, jakie wynikają z lekceważenia modlitwy. W „Zakończeniu” jest mowa przede wszystkim o pożytkach wynikających ze skruchy. Tam także daje autor czasem ogólne, czasem zaś bardzo szczegółowe wskazówki, jak żyć, żeby zasłużyć na życie wieczne. Omawiając poszczególne zagadnienia, Ilhamija odnosi się do rozmaitych wersetów koranicznych oraz do hadisów (wypowiedzi Proroka). Dzieło kończą dodatkowe zalecenia, mające często formę aforystyczną.

Poza omówionymi, Ilhamiji przypisuje się jeszcze dwa dziełka: *Sarf* (gramatyka języka arabskiego) oraz *Bosansko-turski rječnik sa razgovorima*. Badacze, choć nie są przekonani co do rzeczywistego autorstwa tych prac, nie wykluczają, że napisał je Ilhamija, biorąc pod uwagę jego nacisk na edukację społeczeństwa muzułmańskiego w Bośni [Hadžijamaković 1978: 34–35].

Ilhamija wywarł duży wpływ na kolejne pokolenia bośniackich twórców muzułmańskich, a pamięć o nim trwa w Bośni do dziś. Jego imię nosi szkoła pod-

stawowa w Źeljezno Polje koło Źepców. Poeta jest także bohaterem wydanej w 1976 r. i potem kilkakrotnie wznawianej historycznej powieści Rešada Kadicia (1912–1988) *Ilhamijin put u smrt* [Kadić 1976, 1984, 1997, 2000 (w tomie zbiorczym), 2007]. R. Kadić należy do grupy najwybitniejszych i najpopularniejszych muzułmańskich pisarzy bośniackich [Alispahić 2015]. Najnowszym utworem literackim, dla którego Ilhamija był natchnieniem jest książka Nury Bazdulj-Hubijar *Sablja i pero priča o Ilhamiji* [Bazdulj-Hubijar 2002]⁹. Obydwójce autorzy koncentrują się na ostatnich dniach życia Ilhamiji – od momentu wezwania go do Travnika aż do chwili śmierci. O ile jednak powieść Kadicia ma charakter historyczno-politycznej alegorii z wyraźnym zabarwieniem religijnym, gdzie sprawiedliwy derwisz staje się ofiarą bezdusznej i okrutnej władzy, o tyle dla Bazdulj-Hubijar opisywany świat nie jest czarno-biały. Dżalal-pasza nie jest jednoznacznie złym tyranem – okazuje się także człowiekiem, którego zewnętrzne okoliczności umieściły w takim a nie innym czasie, w takiej a nie innej roli. To pokazuje, na ile Abdulvehab Ilhamija, jeszcze kilkanaście dekad po swej nie do końca wyjaśnionej śmierci, może być natchnieniem (*ilham*) i punktem wyjścia do rozważań o świecie, ludziach, sprawiedliwości i Bogu.

LITERATURA

- [Algar 1975] – H. Algar, *Some Notes on the Naqshbandī Tariqat in Bosniā*, “Studies in Comparative Religion”, Vol. 9, No. 2, http://www.studiesincomparativereligion.com/public/articles/some_notes_on_the_naqshbandi_tariqat_in_bosnia-by_hamid_algar.aspx (10.11.2015).
- [Algar, Nizami 2001] – H. Algar, K. A. Nizami, *Nakshbandiyya*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v.1.1., Brill, Leiden.
- [Alispahić 2015] – F. Alispahić, *Svi smo mi Ilhamija na putu u smrt*, <http://www.bosnjaci.net/print.php?pid=47751> (22.02.2015).
- [Ambros 2001] – E. G. Ambros, *Türkü*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v.1.1., Brill, Leiden.
- [Bazdulj-Hubijar 2002] – N. Bazdulj-Hubijar, *Sablja i pero priča o Ilhamiji*, Šahinpašić, Zagreb-Sarajevo.
- [Bielawski 1986] – *Koran*, tłum. J. Bielawski, PIW, Warszawa.
- [Boratay 2001] – P. N. Boratay, *Ilāhī*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v.1.1., Brill, Leiden.
- [Bosnian 2011] – *Bosnian Book of the Science of Conduct*, <http://www.wdl.org/en/item/7479/> (30.12.2013).
- [Casassas Canals 2010] – X. Casassas Canals, *La literatura aljamiado-morisca en el marco de la literatura islámica española: siglos XIII–XVII (Una variedad del castellano vinculada al hiero-Sprachbund islámico)*, [w:] *Los moriscos y su legado desde ésta y otras*

⁹ Recenzję książki por. Ćemalović 2005.

- laderas*, eds. F. Benlabbah, A. Chalkha, Instituto Estudios Hispano-Lusos, Facultad de Letras y Ciencias Humanas Ben Msik, Casablanca, http://www.casassas.net/articles/aljamiado_morisco_hiero_sprachbund_casassas.pdf (10.05.2013).
- [Ćemalović 2005] – E. Ćemalović, *Sablja i pero Nure Bazdulj-Hubijar*, „Most”, t. 185, <http://www.most.ba/096/097.aspx> (5.01.2016).
- [Corbin 2005] – H. Corbin, *Historia filozofii muzułmańskiej*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- [Ćorović, Kemura 1912] – S. Ćorović, V. Kemura, [w:] *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert*, Im Selbstverlage des B.-H. Instituts für Balkanforschung, Bosn.-Herc. Landesdruckerei, Sarajevo.
- [Danecki 2007] – J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- [Dizdarević 2011] – S. Dizdarević, *Intelektualno-duhovni background Ilhamije Žepčaka*, „Baština Objave”, 3.08.2011, <http://bastinaobjave.com/poezija-150/abdulvehab-ilhamija/939-intelektualno-duhovni-background-ilhamije-epaka> (22.02.2015).
- [Dobrača 1974] – K. Dobrača, *Tuhfetul-musallin ve zubdetul-haši'in od Abdul-Vehaba Žepčevije Ilhamije*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, t. II–III.
- [Dziekan 2015a] – M. M. Dziekan, *Uwagi o językach i literaturach bośniackie, serbskiej i chorwackiej pisanych alfabetem arabskim*, [w:] *Islam w Europie. Nowe kierunki badań. Księga ku czci Profesor Anny Parzymies*, red. M. Widy-Behiesse, K. Zasztowt, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- [Dziekan 2015b] – M. M. Dziekan, *Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Hevaiego Uskufiego (XVII w.)*, [w:] G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, Katedra Badań Filologicznych „Wschód-Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, Białystok.
- [Ferhatović 2013] – J. Ferhatović, *Pisana revolucionarna poezija kod južnih Slavena*, „Univerzitetska misao”, https://www.academia.edu/7148233/PISANA_REVO-LUCIONAR-NA_POEZIJA_KOD_JU%C5%BDNIH_SLAVENA (24.12.2015).
- [Hadžijamaković 1978] – M. Hadžijamaković, *Nekoliko pjesama iz Ilhamijina divana*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, t. XIII–XIV.
- [Hegyi 1979] – O. Hegyi, *Minority and restricted uses of the Arabic Alphabet: the Aljamiado Phenomenon*, „*Journal of the American Oriental Society*”, Vol. 99, No. 2.
- [Kadić 1976] – R. Kadić, *Ilhamijin put u smrt*, Preporod, Sarajevo.
- [Kadić 1984] – R. Kadić, *Ilhamijin put u smrt*, Starješinstvo Islamske zajednice BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Zagreb.
- [Kadić 1997] – R. Kadić, *Ilhamijin put u smrt*, El-Kalem, Sarajevo.
- [Kadić 2000] – R. Kadić, *Ilhamijin put u smrt*, El-Kalem, Sarajevo, w tomie zbiorczym, dostępny także online, <https://bosnamuslimmedia.files.wordpress.com/2010/07/ilhamijin-put-u-smrt-resad-kadic.pdf> (31.05.2016).
- [Kadić 2007] – R. Kadić, *Ilhamijin put u smrt*, El-Kalem, Sarajevo.
- [Kalajdzija 2007] – A. Kalajdzija, *Zapadnoštokavski jezički elementi u djelu Abdulvehaba Ilhamije*, „Godišnjak”.
- [Kemura 1975] – I. Kemura, *Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije na 'bosanskom' jeziku*, „*Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*”, t. XXXVIII/1–2.

- [Lévi Provençal 2001] – E. Lévi Provençal, *Aljamia*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v.1.1., Brill, Leiden.
- [Ljubović, Aruči 2000] – A. Ljubović, M. Aruči, *Ilhâmi, Abdülvehhâb*, [w:] *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: İhvân-ı Safâ-İskit*, t. 22, DTV, Ankara.
- [Memija 2005] – E. Memija, *Život kao zalog istini Djela i ideje Abdulvehaba Ilhamije*, „Godišnjak BZK Preporod”, t. V.
- [Nametak 1981] – A. Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo.
- [Płaskowicka-Rymkiewicz i in. 1971] – S. Płaskowicka-Rymkiewicz, M. Borzęcka, M. Łabęcka-Koecherowa, *Historia literatury tureckiej. Zarys*, Wrocław.
- [Popovic 2010] – A. Popovic, *‘Abd al-Wahhâb b. Abū al-Wahhâb (Ilhāmī-bābā)*, [w:] *Encyclopaedia of Islam*, Three Edition, Brill, Leiden.
- [Schimmel 2000] – A. Schimmel, *Eine Einführung in die islamische Mystik*, C.H. Beck, München.
- [Trimingham 1971] – J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Clarendon Press, Oxford.
- [Ždralović 1978] – M. Ždralović, *Abdulvehab Ibn Abdulvehab Žepčevi Bosnevi (Ilhamija)*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, t. V–VI.

Marek M. Dziekan

FROM THE HISTORY OF ALJAMIADO LITERATURE IN THE BALKANS: ABDULVEHAB ILHAMIYA (1773–1821)

(Summary)

The paper is devoted to the life and work of a Bosnian writer and thinker Abdulvehab Ilhamiya Žepčevi who was one of most outstanding authors of South-Slavonic *Aljamiado* literature. *Aljamiado* works were written in Bosnian, Serbian and Croatian using Arabic script adapted to Slavonic languages (*Arebica*). Žepčevi's literary output covers works in Bosnian (as he called his mother tongue), Arabic and Turkish. He wrote mystical poems and prose, including religious treaties. Ilhamiya was critical towards the rule of Ottoman Governor Jalaluddin Pasha and probably was killed at his command and buried in Travnik. Ilhamiya had a significant impact on future generations of Bosnian Muslim writers.